

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ХАРАТЯН ТАТЕВІК ПЕРСЕСІВНА

УДК 342.7+608

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ
В УМОВАХ РОЗВИТКУ БІОТЕХНОЛОГІЙ

12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2018

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор **Колісник Віктор Павлович**, Конституційний Суд України, суддя Конституційного Суду України, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Серьогіна Світлана Григорівна**, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, директор інституту, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

– кандидат юридичних наук, доцент **Григоренко Євген Іванович**, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету.

Захист відбудеться 04 березня 2019 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано 29 січня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Р. Дашковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Стрімкий прогрес у науці й техніці призвів до появи таких можливостей людини, що наближають настання якісно нового етапу розвитку нашої цивілізації з новим етико-онтологічним ставленням людини до власного буття. Науково-технічний прогрес у царині сучасних біотехнологій вже сьогодні зумовлює необхідність у переосмисленні сутності прав людини та пошуці подальших шляхів розвитку права. У контексті розвитку біотехнологій та інтенсифікації сучасної біотехнологічної діяльності дедалі більше ускладнюється забезпечення конституційного права людини на життя. Необхідним у сучасних умовах є формування оновлених уявлень про це право. Особливо актуальним є дослідження проблемних питань, пов'язаних із забезпеченням права людини на життя, які постали у зв'язку із застосуванням сучасних біотехнологій і їх продуктів, та пошук шляхів їх вирішення. На сьогодні нагальною є потреба в переосмисленні сутності права людини на життя зі з'ясуванням особливостей його забезпечення в умовах розвитку біотехнологій, а також у пошуку напрямів подальшого удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права на життя.

Конституційне право людини на життя досліджували, зокрема, І. Х. Бабаджанов, К. О. Басовська, К. Бойл, А. М. Головістікова, О. В. Домбровська, Н. В. Кальченко, Я. П. Кузьменко, О. О. Кутафін, Л. Н. Лінник, М. Н. Малєїна, О. А. Мірошніченко, Б. В. Островська, О. Г. Рогова, Г. Б. Романовський, І. Я. Сенюта, А. В. Соловійов, К. С. Соловійова, Р. О. Стефанчук, М. П. Тиріна, М. П. Ткач, О. В. Толмач, Ю. І. Усманов, А. Л. Федорова, Т. М. Фомиченко, В. П. Чеботарьова.

Незважаючи на кількість та багатоманітність наукових праць, присвячених конституційному праву людини на життя – історії його визнання та закріплення, його змісту, зв'язкам із іншими правами, проблемним питанням, пов'язаним із його забезпеченням – на сьогодні системних та комплексних наукових праць, у яких було б розкрито особливості забезпечення цього права в умовах розвитку сучасних біотехнологій, у вітчизняній конституційно-правовій науці фактично немає.

Необхідність у розробленні оновленого підходу до визначення змісту права людини на життя, формуванні цілісного уявлення про його трансформацію в сучасних умовах, а також аналізі особливостей забезпечення права людини на життя в контексті розвитку сучасних біотехнологій і зумовила вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та відповідно до державної комплексної програми наукової діяльності «Конституційно-правові проблеми забезпечення верховенства права у функціонуванні механізму публічної влади в Україні» (державна реєстрація № 0111U000966). Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 25 грудня 2015 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є розроблення теоретико-правових засад забезпечення конституційного права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, а також формулювання й обґрунтування практичних рекомендацій щодо вдосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення захисту цього права в контексті розвитку біотехнологій. Зазначена мета зумовлює необхідність у вирішенні таких основних завдань:

- уточнити зміст конституційного права людини на життя та встановити зв'язки цього права з іншими правами та їх забезпеченням;
- з'ясувати особливості розуміння права людини на життя в рішеннях наднаціональних судів та національних органів конституційної юрисдикції різних держав;
- розробити класифікацію прав людини, від гарантування та захисту яких залежить забезпечення права людини на життя;
- встановити суть трансформації змісту права людини на життя в умовах інтенсифікації біотехнологічної діяльності;
- з'ясувати основні особливості захисту конституційного права людини на життя в контексті проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини;
- виокремити міжнародно-правові засоби забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій;
- встановити основні напрями вдосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення захисту права людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій та сформулювати конкретні пропозиції для здійснення такого вдосконалення.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням конституційного права людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій.

Предметом дослідження є конституційне право людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій та юридичні засоби, пов'язані з його забезпеченням.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження та вирішення окреслених завдань використано систему загальнонаукових та спеціальних наукових методів. Завдяки діалектичному методу пізнання в дисертації розширено й уточнено загальнотеоретичні уявлення про зміст конституційного права людини на життя та з'ясовано суть його трансформації (підрозділи 1.1, 2.1). Історичний метод застосовано для дослідження еволюції уявлень про зміст права людини на життя (підрозділи 1.1, 1.2). За допомогою системного методу проаналізовано зв'язки конституційного права на життя з іншими правами, вплив розвитку сучасних біотехнологій на забезпечення права людини на життя, а також досліджено вітчизняне законодавство з питань регламентації сучасної біотехнологічної діяльності на предмет наявності прогалин та суперечностей, які перешкоджають повноцінному забезпеченню права людини на життя (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 3.2). Формально-юридичний метод використано при визначенні поняття «конституційне право людини на життя» в найбільш широкому розумінні (підрозділ 1.1). Порівняльно-правовий метод дав можливість дослідити зарубіжне законодавство на предмет наявності спеціальних норм, покликаних регулювати проблемні питання, зумовлені розвитком сучасних біотехнологій, з метою виявлення зарубіжних здобутків у врахуванні результатів розвитку біотехнологій у законодавстві (підрозділи 3.1, 3.2). За допомогою прогностичного методу і методу моделювання сформульовано й обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення захисту права людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій (підрозділ 3.2).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації вперше у вітчизняній науці конституційного права здійснено комплексну наукову розробку правових засад забезпечення конституційного права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, а також набули подальшого розвитку наукові положення щодо перспективних напрямів удосконалення конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій.

У межах проведеного дослідження одержані такі результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист.

Уперше:

– доведено, що в умовах дедалі ширшого застосування сучасних біотехнологій ігнорування чи недостатнє врахування зв'язків між конституційним правом людини на життя та іншими правами і свободами, а також вузький підхід до розуміння права людини на життя перешкоджають його повноцінному забезпеченню;

– розроблено класифікацію прав людини, пов'язаних із правом на життя (суміжних із ним), від забезпечення реалізації яких залежить непорушність самого права на життя, згідно з якою виокремлено: 1) права, порушення яких може призводити до зниження показників стану фізичного здоров'я людини й об'єктивно становить ризики для її життя; 2) права, які забезпечують вільне і гідне існування людини та завдяки яким вона може не лише забезпечувати підтримання життєдіяльності свого організму, але й досягати повноцінної самоактуалізації в сучасному світі як жива істота з особливими соціально-культурними потребами;

– доведено, що розвиток біотехнологій має наслідком трансформацію змісту права людини на життя, яка відбувається завдяки двом рушійним силам: 1) об'єктивним реаліям, а саме розвитку й ускладненню суспільних відносин, які зумовили виникнення як нових можливостей, пов'язаних із реалізацією права на життя (у сфері застосування новітніх репродуктивних технологій, прогресивних методів лікування хвороб тощо), так і нових загроз для його забезпечення (зокрема, у сфері забезпечення генетичної безпеки та недоторканності людини, а також екологічної безпеки); 2) суб'єктивному сприйняттю людиною цих нових реалій та їх врахуванню у процесі юридичної регламентації суспільних відносин з метою забезпечення повноцінного захисту права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав і свобод людини;

– обґрунтовано необхідність посилення гарантій генетичної безпеки людини, зокрема запропоновано доповнити статтю 28 Конституції України частиною четвертою такого змісту: «Не допускається проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін, а також поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом інших живих організмів».

Удосконалено:

– положення щодо доцільності широкого розуміння права людини на життя як такого, що вимагає забезпечення не лише можливості біологічного існування, але й гідного існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя;

– наукові підходи до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини (виокремлено три підходи до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини та обґрунтовано пріоритетний і оптимальний із них: 1) відповідно до першого підходу право на життя –

це право, яке повністю відокремлене від інших прав, зводиться лише до права на фізичне існування та забезпечується шляхом дотримання заборони свавільного позбавлення життя; 2) згідно з другим підходом – пріоритетним і оптимальним у сучасних умовах – право людини на життя необхідно розуміти широко, його гарантією є не лише захист від свавільного позбавлення життя, але й комплекс заходів, спрямованих на убезпечення життя та здоров'я людини від різноманітних загроз; за цим підходом право на життя забезпечується, зокрема, завдяки низці прав, які хоча і є окремими повноцінними правами, але безпосередньо пов'язані з правом на життя, тобто є суміжними з ним; 3) відповідно до третього підходу право людини на життя об'єднує в собі суміжні в розумінні другого підходу права, тобто є інтегруючим поняттям);

– наукові положення щодо необхідності юридичної регламентації суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій на основі визнання цінності людини і її життя, поваги до її гідності та відповідно до принципу перестороги.

Набули подальшого розвитку наукові положення щодо:

– визначення поняття «конституційне право людини на життя» в найбільш широкому розумінні як комплексу об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства можливостей людини щодо існування та задоволення її потреб, гарантування та реалізація яких забезпечують людині свободу та повагу до її гідності;

– необхідності вдосконалення міжнародно-правового регулювання суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, зокрема, шляхом: запровадження імперативних норм щодо меж застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм, вимог до використання людського генетичного матеріалу, людських ембріонів; встановлення основних вимог до маркування генетично модифікованих організмів; регламентації можливості та умов вивільнення генетично модифікованих організмів у відкриті системи (довкілля); встановлення основних вимог до контролю за безпечністю генетично модифікованих організмів; регламентації ведення універсальних інформаційних баз про внесені до геномів живих організмів зміни;

– перспективних напрямів удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій (зокрема, щодо необхідності ратифікації Верховною Радою України низки міжнародних актів, доповнення кримінального законодавства приписами з метою криміналізації суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із застосуванням біотехнологій, посилення адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері

поводження з продуктами біотехнологій, створення ефективної системи державного та громадського контролю за дотриманням запроваджених норм у сфері регламентації біотехнологічної діяльності та використання її продуктів).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що отримані теоретико-правові напрацювання можуть бути використані в науково-дослідних цілях – для подальшого дослідження особливостей забезпечення конституційного права людини на життя в сучасних умовах, а також у навчальному процесі – при підготовці навчальних матеріалів з дисципліни «Конституційне право України» та спецкурсу «Права і свободи людини і громадянина та механізм їх захисту», при викладанні відповідних навчальних курсів; сформульовані пропозиції можуть бути практично корисними у правотворчій діяльності – у процесі вдосконалення вітчизняного законодавства, пов'язаного із забезпеченням прав і свобод людини.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доповідалися на 7 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Конституція як основа розвитку правової системи. VIII Тодиківські читання» (м. Харків, 2–3 жовтня 2015 р.), «Юридична осінь 2015 року» (м. Харків, 11 листопада 2015 р.), «Проблема людини у соціально-гуманітарному та медичному дискурсах» (м. Харків, 31 березня 2016 р.), «Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. IX Тодиківські читання» (м. Харків, 4–5 листопада 2016 р.), «Конституція України в контексті сучасних конституційних парадигм. X Тодиківські читання» (м. Харків, 27–28 жовтня 2017 р.), «Правова реформа: концепція, мета, впровадження» (м. Київ, 23 листопада 2017 р.), «Перспективні напрями удосконалення вітчизняного законодавства» (м. Житомир, 19 квітня 2018 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 14 наукових працях, зокрема в 5 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України, та в 2 статтях, які вийшли друком у зарубіжних наукових фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (295 найменувань) та додатку. Загальний обсяг дисертації – 205 сторінок, із них основна частина – 170 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується вибір теми дослідження, її актуальність, визначається зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, окреслюються мета і завдання дослідження, визначаються об'єкт, предмет і методи дослідження, розкривається наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, зазначаються відомості про апробацію результатів дисертації, а також наводиться інформація про структуру та обсяг дисертації.

Розділ 1 «Конституційне право людини на життя як основоположне право в системі прав людини» складається з трьох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Право людини на життя: дискурс щодо розуміння»* дається теоретико-правова характеристика конституційного права людини на життя з приділенням особливої уваги аналізу еволюції розуміння цього права. Наголошується, що в науковій літературі розуміння обсягу змісту права на життя варіює від дуже вузького до дуже широкого, однак простежується тенденція до розширення змісту права людини на життя шляхом визначення й дослідження його нових складових. Зазначається, що збільшується кількість проблемних питань, пов'язаних із розумінням права людини на життя, та ускладнюється забезпечення цього права, для чого недостатньо гарантувати можливість примітивного біологічного існування людини, а необхідно також закріпити гарантії забезпечення інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя. Підкреслюється, що в сучасних умовах забезпечення екологічної і генетичної безпеки, як і безпеки людини в цілому, є невід'ємною складовою забезпечення права людини на життя. Запропоновано визначення поняття «право людини на життя» в найбільш широкому розумінні як комплексу об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства можливостей людини щодо існування та задоволення її потреб, гарантування та реалізація яких забезпечують людині свободу та повагу до її гідності.

Підрозділ 1.2 «Зміст права людини на життя у рішеннях наднаціональних судів та національних органів конституційної юрисдикції» присвячено дослідженню розуміння права людини на життя наднаціональними судами, зокрема Європейським судом з прав людини, та органами конституційної юрисдикції різних держав. Таке дослідження дало змогу посилити обґрунтування доцільності широкого розуміння права людини на життя та продемонструвати зв'язок між забезпеченням права людини на життя й забезпеченням інших прав, особливо права на повагу до людської гідності та права на охорону здоров'я, щодо яких

виникають ризики в контексті здійснення сучасної біотехнологічної діяльності. Наголошується, що практика Європейського суду з прав людини та національних органів конституційної юрисдикції низки держав підтверджує сучасну глобальну тенденцію до все ширшого розуміння права людини на життя, яка відповідає усталеній міжнародно-правовій позиції про взаємопов'язаність, взаємозалежність та важливість усіх прав людини, у системі яких право людини на життя відіграє особливу роль.

У підрозділі 1.3 «Право людини на життя в системі прав людини» аналізуються зв'язки між правом людини на життя й іншими правами і свободами та їх забезпеченням. Розроблено класифікацію суміжних з правом на життя прав людини, від гарантування та захисту яких залежить забезпечення цього права. Ідеться, зокрема, про права людини, щодо забезпечення яких, як і щодо забезпечення права на життя, виникають ризики в результаті застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів. Виокремлено три підходи до розуміння місця права на життя в системі прав людини, які склалися в науці та судовій практиці.

Розділ 2 «Конституційне право людини на життя та сучасна біотехнологічна діяльність» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Трансформація змісту права людини на життя в умовах інтенсифікації біотехнологічної діяльності» розглядаються пов'язані із забезпеченням права людини на життя проблемні питання, які зумовлені застосуванням сучасних біотехнологій. Наголошується, що на сучасні біотехнології покладається значна надія досягнення позитивних результатів у сфері підвищення якості життя людини, однак наукових знань в цій сфері та наявного досвіду їх використання ще недостатньо для впевненості в досягненні запланованих результатів без суттєвих ризиків для життя та здоров'я людини, біорізноманіття та екологічного добробуту на нашій планеті в цілому. Зауважується, що інтенсифікація наукових досліджень, спрямованих на розробку та практичне застосування сучасних біотехнологічних методів у медицині, передусім для подолання спадкових та інших хвороб, для внесення змін до людського геному, а також широкомасштабна трансгенізація інших живих організмів є проявами сучасної високотехнологічної діяльності людини, яка призвела до виникнення низки проблем: правових, політико-економічних, соціально-культурних, етичних тощо. Стверджується, що відсутність розумних обмежень у сфері застосування сучасних біотехнологій, передусім щодо втручання у геном людини, уможливило діяльність, яка на сьогодні характеризується недосконалістю як теоретичної, так і емпіричної складової, у зв'язку з чим становить суттєві загрози насамперед для життя та здоров'я людини. До того ж за певних умов така діяльність може призвести до знецінення людського життя та гідності.

Так, новітні біотехнологічні відкриття обіцяють нові перспективні можливості для стандартизації та покращення людської природи на мікробіологічному рівні, водночас воля та бажання людей, які можуть стати об'єктом такої діяльності (зокрема, ще на стадії ембріонального розвитку), та зрештою, по суті, товаром, з високою ймовірністю можуть не враховуватися. Розкривається суть трансформації змісту права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій. Підкреслюється важливе значення регламентації біотехнологічної діяльності на основі визнання цінності людини, її життя та поваги до її гідності, а також відповідно до принципу перестороги, який вимагає обережного поводження з об'єктами та технологіями, безпечність яких науково не підтверджена, а також вжиття заходів для запобігання негативним наслідкам, пов'язаним із ними.

Підрозділ 2.2 «Захист конституційного права людини на життя в контексті проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини» присвячено аналізу проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного права на життя в контексті внесення за допомогою біотехнологічних методів змін до геному людини. Підкреслюється, що сучасні біотехнології мають значний потенціал для підвищення якості життя людини, покращення стану її здоров'я, проте наукові знання в цій сфері, зокрема ступінь вивчення можливих негативних наслідків застосування таких технологій, не є достатніми для впевненості у безпечності їх застосування для впливу на людський організм. Наголошується, що сучасні біотехнології можуть бути використані не лише як засіб реалізації правомірних цілей, наприклад лікування спадкових та інших хвороб, але й із протиправною метою. Так, у зв'язку з розвитком сучасних біотехнологій зросли можливості й розширився спектр засобів біотероризму, відкрилися можливості для створення, зокрема на замовлення, «дизайнерських дітей», клонів людей, живих організмів, отриманих у результаті комбінування генетичного матеріалу людини та тварин, тощо. Різноманітні маніпуляції над людським геномом пов'язані не лише з етичними питаннями, вони передусім спричиняють необхідність в адекватному правовому врегулюванні відповідної діяльності, створенні повноцінного механізму захисту права людини на життя та безпосередньо пов'язаних із ним інших прав, зокрема права на повагу до людської гідності, права на охорону здоров'я, права на доступ до інформації. Наголошується, що в сучасних реаліях основними заходами, спрямованими на захист права людини на життя та права на повагу до її гідності в контексті можливості проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, мають бути повна заборона генетичної модифікації людини, а також юридична

регламентація меж та порядку застосування біотехнологій для впливу на людський організм.

Розділ 3 «Забезпечення захисту конституційного права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Міжнародно-правові засоби забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій» на основі аналізу міжнародно-правових актів встановлено та поділено на дві групи основні міжнародно-правові засоби забезпечення права на життя в умовах розвитку біотехнологій: 1) засоби, що покликані сприяти забезпеченню екологічної і генетичної безпеки (принцип перестороги; заборона піддавати небезпеці генетичну основу життя на планеті; принцип захисту майбутніх поколінь людей та їх генетичних характеристик; право жити в довкіллі, сприятливому для здоров'я та добробуту людини; обов'язок захищати і покращувати довкілля тощо); 2) засоби, що мають на меті захист людської гідності та основоположних прав людини, без яких неможливо повноцінно забезпечити право людини на життя (принцип пріоритету інтересів та добробуту окремої людини над інтересами науки або суспільства; принцип необхідності забезпечення захисту людського геному з повагою до гідності та прав людини; неприпустимість внесення до геному людини змін, крім випадків, коли воно здійснюється у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях та якщо не має на меті такі зміни, що можуть бути успадковані нащадками цієї людини, тощо). Обґрунтовано необхідність ратифікації Україною низки важливих міжнародних актів для забезпечення більш повного захисту права людини на життя. Виокремлено основні проблемні питання у сфері застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, які потребують врегулювання на міжнародному правовому рівні. Зокрема, наголошено на необхідності запровадження імперативних норм щодо меж застосування біотехнологій для впливу на людський організм та імперативних вимог до використання генетичного матеріалу та ембріонів людини.

У підрозділі 3.2 «Конституційно-правовий механізм забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: вітчизняний та зарубіжний досвід упровадження, перспективні напрями його вдосконалення в Україні» виокремлено основні нормативні й інституційні засоби, які утворюють конституційно-правовий механізм забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій в Україні. До основних нормативних засобів, які є важливими складовими зазначеного механізму, віднесено: 1) пов'язані з використанням сучасних біотехнологій спеціальні нормативні приписи щодо заборони медичного втручання, яке може викликати розлад генетичного апарату людини, та

заборони репродуктивного клонування людини; 2) пов'язані з поведженням із генетично модифікованими організмами в Україні спеціальні нормативні приписи щодо: пріоритетності збереження здоров'я людини й охорони довкілля у порівнянні з отриманням економічних переваг від застосування генетично модифікованих організмів; необхідності в забезпеченні заходів щодо дотримання біологічної і генетичної безпеки при створенні, дослідженні та практичному використанні генетично модифікованих організмів у господарських цілях; здійснення контролю за ввезенням на митну територію України, реєстрацією та обігом генетично модифікованих організмів та продукції, отриманої з їх використанням; заборони використання генетично модифікованих організмів у дитячому харчуванні; заборони обігу в Україні незареєстрованих генетично модифікованих організмів; обов'язковості маркування продуктів харчування, які містять генетично модифіковані організми. Стосовно інституційної складової механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій наголошується, що в Україні як державний, так і громадський інституційний контроль за забезпеченням дотримання упроваджених нормативних засобів, пов'язаних із регламентацією використання біотехнологій та їх продуктів, на сьогодні є вкрай неефективними. Першочергового вирішення потребує проблема неналежного функціонування відповідних спеціальних державних інституцій.

На основі аналізу вітчизняного законодавства, а також із врахуванням результатів вивчення зарубіжного законодавства – конституцій та інших законів низки держав, зокрема Австралії, Аргентинської Республіки, Грузії, Естонської Республіки, Ісландії, Королівства Іспанія, Королівства Норвегія, Республіки Колумбія, Республіки Коста-Рика, Республіки Сербія, Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства, Федеративної Республіки Бразилія, Федеративної Республіки Німеччина, Фінляндської Республіки, Французької Республіки, Чеської Республіки, Швейцарської Конфедерації – розроблено основні напрями вдосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення захисту права людини на життя в умовах розвитку сучасних біотехнологій та сформульовано конкретні пропозиції щодо такого вдосконалення.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне дослідження конституційного права людини на життя й вирішене наукове завдання, що полягало в розробці теоретико-правових засад забезпечення конституційного права

людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів, а також формулюванні та обґрунтуванні практичних рекомендацій щодо удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення захисту цього права в контексті розвитку біотехнологій.

Основні науково-теоретичні та практичні результати дослідження викладені в таких висновках:

1. Як у правовій думці, так і в юридичній практиці чітко окреслилася тенденція до усе більш широкого розуміння права людини на життя, а також до відмови від розуміння змісту цього права виключно як заборони свавільного позбавлення життя. Право людини на життя доцільно розглядати не лише як право на біологічне існування, але й як право на гідне існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, безпосередньо пов'язаних із правом на життя.

2. Право людини на життя в найбільш широкому розумінні можна розглядати як комплекс об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства можливостей людини щодо існування та задоволення її потреб, гарантування та реалізація яких забезпечують людині свободу та повагу до її гідності.

3. Практика судових органів, зокрема Європейського суду з прав людини, підтверджує сучасну глобальну тенденцію до усе більш широкого розуміння права людини на життя. Зазначений підхід має враховуватися в Україні як у нормотворчій діяльності, так і в правозастосуванні. У вітчизняній правовій науці доцільно остаточно сприйняти широкий підхід до розуміння права людини на життя, доконечно відійшовши від його виключно вузького розуміння лише як заборони свавільного позбавлення життя.

4. Суміжними з правом на життя є права, безпосередньо пов'язані з цим правом, від забезпечення реалізації яких залежить непорушність самого права на життя. Усі права цієї категорії для кращого розуміння природи їх зв'язків із правом на життя можна поділити на дві групи: 1) права, порушення яких може призводити до зниження показників стану фізичного здоров'я людини й об'єктивно становить ризики для її життя; 2) права, які забезпечують вільне й гідне існування людини та завдяки яким вона може не лише забезпечувати підтримання життєдіяльності свого організму, але й досягати повноцінної самоактуалізації в сучасному світі як жива істота з особливими соціально-культурними потребами.

5. У науці та судовій практиці склалися три підходи до розуміння місця права людини на життя в системі прав людини. Відповідно до першого підходу право на життя – це право, яке повністю відокремлене

від інших прав, зводиться лише до права на фізичне існування та забезпечується шляхом дотримання заборони свавільного позбавлення життя. Згідно з другим підходом – пріоритетним і оптимальним у сучасних умовах – право людини на життя необхідно розуміти широко, його гарантією є не лише захист від свавільного позбавлення життя, але й комплекс заходів, спрямованих на убезпечення життя та здоров'я людини від різноманітних загроз. Широке розуміння права людини на життя виправдане з огляду на те, що життя людини не обмежується лише фізичним існуванням, але передбачає також і реалізацію важливих функцій у соціальній та духовній сферах прояву сутності людини. За цим підходом право на життя забезпечується, зокрема, завдяки низці прав, які хоча і є окремими повноцінними правами, але безпосередньо пов'язані з правом на життя, тобто є суміжними з ним. Відповідно ж до третього підходу, право людини на життя об'єднує в собі суміжні в розумінні другого підходу права, тобто є інтегруючим поняттям.

6. Розвиток сучасних біотехнологій не лише відкрив нові можливості для вирішення проблем людства, але й зумовив зростання можливостей для біотероризму, уможливив створення «дизайнерських дітей», клонів людей, живих організмів, отриманих у результаті комбінування генетичного матеріалу людини та тварин, тощо. Сучасній біотехнологічній діяльності властива значна недосконалість як теоретичної, так і емпіричної складової, що зумовлює суттєві ризики для життя і здоров'я людей та для довкілля. У контексті застосування сучасних біотехнологій постають загрози для забезпечення цілої низки прав людини та очевидним стає те, що ігнорування чи недостатнє врахування зв'язків між конституційним правом людини на життя та іншими правами і свободами людини, а також вузький підхід до розуміння зазначеного права перешкоджають його повноцінному забезпеченню. На сьогодні у всьому світі необхідною є якісна, узгоджена й адекватна юридична регламентація суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій відповідно до принципу перестороги та на основі визнання цінності людини, її життя та поваги до її гідності.

7. В умовах стрімкого розвитку біотехнологій відбувається трансформація змісту права людини на життя, зумовлена двома рушійними силами: 1) об'єктивними реаліями – розвитком і ускладненням суспільних відносин внаслідок виникнення як нових можливостей, пов'язаних із реалізацією права на життя (у сфері застосування новітніх репродуктивних технологій, прогресивних методів лікування хвороб тощо), так і нових загроз для його забезпечення; 2) суб'єктивним сприйняттям людиною цих нових реалій та їх

врахуванням у процесі юридичної регламентації суспільних відносин з метою забезпечення повноцінного захисту права людини на життя та пов'язаних із ним інших прав і свобод людини. Так, у результаті біотехнологічної революції та розвитку сучасних біотехнологій забезпечення генетичної безпеки та недоторканності людини стало невід'ємною складовою забезпечення права на життя. Важливою гарантією права людини на життя є забезпечення екологічної безпеки, для якої в контексті розвитку біотехнологій також постали суттєві загрози.

8. Діяльність, спрямована на умисне внесення до геному людини змін, що можуть успадковуватися, та яка за певних умов може призвести до знищення людини як біологічного виду, є прямим посяганням на конституційне право людини на життя та на людську гідність – основу її першопричину існування і гарантування усіх прав і свобод.

9. У сучасних реаліях основними заходами, спрямованими на захист права людини на життя та права на повагу до її гідності в контексті можливості проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, мають бути повна універсальна заборона генетичної модифікації людини та юридична регламентація меж і порядку застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм.

10. Низка міжнародних актів, важливих для забезпечення більш повного захисту права людини на життя, потребує ратифікації Верховною Радою України. До таких актів належать: Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 року, Додатковий протокол до Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини стосовно заборони клонування людських істот від 12 січня 1998 року, Нагойсько-Куала-Лумпурський додатковий протокол про відповідальність та відшкодування від 15 жовтня 2010 року до Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття та Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину в галузі біомедичних досліджень від 25 січня 2005 року.

11. Необхідним є удосконалення міжнародно-правового регулювання суспільних відносин у сфері застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів шляхом: запровадження імперативних норм щодо меж застосування сучасних біотехнологій для впливу на людський організм, вимог до використання людського генетичного матеріалу, людських ембріонів; встановлення основних вимог до маркування генетично модифікованих організмів; регламентації можливості та умов вивільнення генетично модифікованих організмів у відкриті системи (довкілля); встановлення основних вимог до контролю за безпечністю

генетично модифікованих організмів; регламентації ведення універсальних інформаційних баз про внесені до геномів живих організмів зміни; запровадження міжнародної системи превенції виготовленню біологічної зброї із застосуванням біотехнологій та біотероризму.

12. Для удосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій необхідним є упровадження нормативних засобів щодо:

– заборони генетичної модифікації людини (доцільно доповнити статтю 28 Конституції України частиною четвертою такого змісту: «Не допускається проведення дослідів, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін, а також поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом інших живих організмів»);

– визначення кримінально караними діяннями: маніпуляцій над генетичним матеріалом людини, ембріонами людини, спрямованих на внесення змін до геному людини, якщо такі дії здійснюються з метою, не пов'язаною з лікуванням чи профілактикою тяжких захворювань, або можуть призводити до успадковування внесених змін; поєднання людського генетичного матеріалу з генетичним матеріалом тварин з метою отримання химер; клонування людини; трансплантації людині анатомічних матеріалів генетично модифікованих тварин, що призвела чи може призвести до тяжких наслідків;

– доповнення статей 141, 439, 440, 442 Кримінального кодексу України новими приписами, що встановлюють для складів злочинів, передбачених цими статтями, таку кваліфікуючу ознаку, як застосування сучасних біотехнологій та/або використання результатів їх застосування для вчинення відповідних злочинів;

– посилення адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері поводження з продуктами біотехнологій (зокрема, внесення змін до статті 90¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення);

– забезпечення достовірності маркування продуктів харчування на предмет вмісту генетично модифікованих організмів (необхідно виключити положення Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23 грудня 1997 року № 771/97–ВР, яке дозволяє наносити позначку «без ГМО» на харчовий продукт лише на підставі відсутності даних від постачальників про наявність в інгредієнтах генетично модифікованих організмів (частина п'ята статті 39).

Доцільним є запровадження в Україні нормативного засобу щодо заборони промислового виробництва та використання трансгенних організмів, а також вивільнення таких організмів у відкриті системи до отримання належних та достатніх доказів їх біологічної та екологічної безпечності. Необхідно також вжити заходів для створення в Україні ефективної системи державного та громадського контролю за дотриманням норм, які регламентують сучасну біотехнологічну діяльність та використання її продуктів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Харатян Т. Н. Природа та зміст конституційного права людини на життя: теоретико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 117–120.

2. Харатян Т. Н. Право людини на життя та суміжні з ним права у системі прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 66–69.

3. Харатян Т. Зміст права людини на життя у рішеннях Європейського суду з прав людини та національних органів конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 6. С. 73–80.

4. Харатян Т. Право людини на життя та біотехнологічні втручання, спрямовані на внесення змін у геном людини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 219–224.

5. Харатян Т. Н. Міжнародно-правовий захист права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 6, Т. 1. С. 41–46.

6. Харатян Т. Право человека на жизнь и вызовы революционного развития в области биотехнологий. *Legea si Viata*. 2018. Ianuarie. С. 123–126.

7. Харатян Т. Н. Забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: зарубіжний досвід та перспективні напрямки його удосконалення в Україні. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 52–60.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Харатян Т. Н. Конституційне право людини на життя та інші суміжні права у контексті проведення дослідів, спрямованих на корекцію людського геному. *Конституція як основа розвитку правової системи. VIII Тодиківські читання: зб. тез наук. доповідей і повідомл. Міжнар.*

наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів (Харків, 2–3 жовтня 2015 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 90–91.

2. Харатян Т. Н. Деякі особливості визначення змісту конституційного права людини на життя. *Юридична осінь 2015 року*: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників всеукр. наук. конф. молодих учених (Харків, 11 листопада 2015 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 81–84.

3. Харатян Т. Н. Межі свободи біотехнологічної діяльності у контексті забезпечення конституційного права людини на життя та інших суміжних прав. *Проблема людини у соціально-гуманітарному та медичному дискурсах*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Харків, 31 березня 2016 р.). Харків: Харк. нац. мед. ун-т, 2016. С. 203–205.

4. Харатян Т. Н. Зміст конституційного права людини на життя у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. ІХ Тодиківські читання*: зб. тез наук. доповідей і повідомл. Міжнар. наук. конф. (Харків, 4–5 листопада 2016 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2016. С. 173–174.

5. Харатян Т. Н. Конституційне право людини на життя у системі прав людини. *Конституція України в контексті сучасних конституційних парадигм. X Тодиківські читання*: зб. тез наук. доповідей і повідомл. Міжнар. наук. конф. (Харків, 27–28 жовтня 2017 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. С. 152–153.

6. Харатян Т. Забезпечення права людини на життя та суміжних із ним прав людини в умовах інтенсифікації біотехнологічної діяльності. *Правова реформа: концепція, мета, впровадження*: Матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 листопада 2017 р.). Київ: «Ніка-Центр», 2017. С. 415–419.

7. Харатян Т. Н. Право людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 квітня 2018 р.). Житомир: Жит. нац. агроекологічний ун-т., 2018. С. 92–95.

АНОТАЦІЯ

Харатян Т. Н. Конституційне право людини на життя в умовах розвитку біотехнологій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне

право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2018.

Робота присвячена дослідженню права людини на життя та встановленню особливостей його забезпечення в умовах розвитку сучасних біотехнологій.

У дисертації здійснено комплексну наукову розробку правових засад забезпечення конституційного права людини на життя в умовах застосування сучасних біотехнологій та їх продуктів. Сформульовано цілісне уявлення про право людини на життя в сучасних умовах та обґрунтовано доцільність його широкого розуміння. Встановлено суть трансформації змісту права на життя. Особливу увагу приділено проблемі проведення наукових дослідів із використанням генетичного матеріалу та ембріонів людини. Наголошено, що на сьогодні необхідно встановити універсальну імперативну міжнародно-правову заборону здійснення генетичної модифікації людини.

У роботі визначено перспективні напрями вдосконалення вітчизняного конституційно-правового механізму забезпечення права людини на життя та сформульовано конкретні пропозиції для здійснення такого вдосконалення.

Ключові слова: конституційне право людини на життя, сучасні біотехнології, генна інженерія, генетично модифіковані організми, редагування геному людини, зміст конституційного права людини на життя, забезпечення права людини на життя.

АННОТАЦИЯ

Харатьян Т. Н. Конституционное право человека на жизнь в условиях развития биотехнологий. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2018.

Работа посвящена исследованию права человека на жизнь и выявлению особенностей его обеспечения в условиях развития современных биотехнологий.

В диссертации осуществлена комплексная научная разработка правовых основ обеспечения конституционного права человека на жизнь в условиях применения современных биотехнологий и их продуктов. Сформулировано целостное представление о праве человека на жизнь в современных условиях и обоснована целесообразность его широкого

понимания. Установлена суть трансформации содержания права на жизнь. Особое внимание в диссертации уделено проблеме проведения научных опытов с использованием генетического материала и эмбрионов человека. Отмечено, что на данный момент необходимо установить универсальный императивный международно-правовой запрет на осуществление генетической модификации человека.

В работе установлены перспективные направления совершенствования отечественного конституционно-правового механизма обеспечения права человека на жизнь и сформулированы конкретные предложения для осуществления такого совершенствования.

Ключевые слова: конституционное право человека на жизнь, современные биотехнологии, геновая инженерия, генетически модифицированные организмы, редактирование генома человека, содержание конституционного права человека на жизнь, обеспечение права человека на жизнь.

ANNOTATION

Kharatyan T. N. Constitutional right to life under conditions of development of modern biotechnologies. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for Candidate of Legal Sciences Degree, specialty 12.00.02 – “Constitutional law; municipal law”. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

The study is devoted to exploring of the right to life and characteristics of its ensuring in terms of development of modern biotechnologies.

The legal principles of ensuring the constitutional right to life under the conditions of use of modern biotechnologies and of their products were comprehensively developed. The holistic view of the right to life in the current context is formulated in the study and the advisability of the broad understanding of this right is substantiated. It is proposed the definition of "constitutional right to life" in the broadest sense as a complex of human possibilities concerning the existence and satisfaction of human needs, objectively determined by the level of development of a society, guaranteeing and implementation of which ensure the human beings' freedom and respect for human dignity. On the basis of the study the scientific approaches to understanding the place of the right to life in the system of human rights have been improved. There have also been enhanced the scientific provisions on necessity of legal regulation of social relations in the sphere of application of modern biotechnologies while recognizing the value of a human and his life, respecting human dignity and according with the precautionary principle. It is stressed that the content of the right to life is transforming, first of all, caused

by the emergence of threats to genetic safety and integrity of human being, the guaranteeing of which's, as a result of the biotechnological revolution and modern biotechnologies development, has become an important part of ensuring the right to life.

Significant attention in the dissertation is paid to the issue of conducting scientific experiments using human genetic material and embryos. It is concluded that the development of modern biotechnologies has resulted not only in the increase of opportunities for improving the quality of human life, but also caused new problems, first of all related to the risks to human life and health. It is stressed that modern biotechnologies are not only a means for realization of lawful purposes, for example, the treatment of hereditary and other diseases, but they can also be used for illegal purposes. The development of modern biotechnologies has led to the growth of opportunities and means of bioterrorism, opened up opportunities for creation, in particular to order, "designer babies", human clones, living organisms obtained as a result of the combination of human and animal genetic materials, etc. It is concluded that the absolute necessity in the existing realities is to establish a universal imperative international legal prohibition on genetic modifications of human genome.

The areas for improvement of the national legal mechanism for ensuring the right to life in the context of modern biotechnologies development are identified in the study and concrete proposals for such improvement are formulated. Thus, the necessity of strengthening the guarantees of human genetic safety is proved, in particular, it is proposed to supplement Article 28 of the Constitution of Ukraine with the fourth part, to read as follows: "It is not allowed to carry out experiments aimed at altering human genome, if such actions are carried out for purposes not related to the treatment or prevention of serious diseases, or they aim to introduce any modification in the genome of descendants, as well as it is not allowed to carry out experiments aimed at the combination of human genetic material with the genetic material of other living organisms". It is stressed the necessity of ratification by the Verkhovna Rada of Ukraine of a number of international acts as well as of the supplementing the criminal legislation of Ukraine with new provisions for the criminalization of socially dangerous acts related to the use of biotechnologies.

Key words: constitutional right to life, modern biotechnology, genetic engineering, genetically modified organisms, human genome editing, content of constitutional right to life, ensuring the right to life.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент Веніславський Ф.В.

Підписано до друку 15.01.2019 р. Формат 60x90 1/16.
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Умовн. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 380.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77